

ESKİ İRAN DEVLET GELENEĞİ VE SİYASETNÂMELER

Mahmut Arslan

*«Adalet, 'Taç'tan daha evvel
ve daha üstündür»*

FİRDEVSİ (Şehname)

Perslerin «Büyük Kral»ı, Ahuramazda'nın yeryüzünde vekil olarak seçtiği üstün bir şahsiyet, mutlak bir hükümdardı. Kendisi, yeryüzünde Ahuramazda'nın istek ve iradesiyle hüküm sürdüğünden hükümdarlığı ve iktidarı hiç bir kayıt ile sınırlı değildi. Devletle ilgili bütün emir ve yasakların tek kaynağı hükümdardı. Büyük Darius I, 'Nakş-ı Rüstem' kitabesinde «Ahuramazda, yeryüzü düzeninin bozulduğunu görünce onu bana havale etti. Ben de yeryüzüne düzen verdim» diyerek, hâkimiyet ve iktidarını Tanrı Ahuramazda'dan aldığını açıkça ifade etmektedir.

Zerdüşt dininde, iyilik tanrısı Ahuramazda'dan başka bir de kötülük, karanlıklar tanrısı olan «Ehriman» vardı. Bu tanrının bütün işi, iyilik tanrısının aksi yönde çalışmaktı. Ahuramazda, evrende iyiliğin hüküm sürmesini isterken, Ehriman kötülüğün, iyiliği yenmesine çalışıyordu. Ahuramazda, Işık, Nur, iyilik, fazilet, sağlık ve hayatın zaferini istiyordu. Halbuki Ehriman bunların yerine karanlık, kötülük, zulüm, cinayet, hastalık ve ölümün gelmesine çalışıyordu. Evrende bütün iyi ve güzel şeyler Ahuramazda'ya, bütün zararlı bitki ve hayvanlar ve bütün kötülük ve fenalıklar Ehriman'a bağlıydılar.

İşte Zerdüşt inancına göre, evreni yöneten bu iki kuvvettir.

Ahuramazda'nın vekili büyük Kral, bu mutlak hükümranlığını her zaman hak ve adalete uyarak yerine getirmek zorundaydı. Büyük Kral bu görevini yaparken, bütün kötülüklerin kaynağı olan

yalanın kendisini şaşırtmaması için her zaman Tanrısal gerçeğe sığınmak, ondan yardım dilemekle yükümlüydü.

Büyük Kral, adaletin uygulanmasına nezaret ediyor ve Ahuramazda'nın adaletini yeryüzünde yayan bir temsilci olduğu için, özellikle ceza işlerinde yargıçlık göreviyle yükümlüydü. Devlet içinde en yüksek yargıç, Büyük Kraldı. Hukuka ait işlere bakmak yetkisini de seçtiği yargıçlara veriyor ve bu yargıçların hak ve adaletten ayrılmamalarına çok dikkat ediyordu. Merkezdeki yüce adalet divanı Büyük Kralın başkanlığı altında toplanıyordu. Eyaletlerde ise satraplar bu konuda hükümdarı temsil ediyordu.

Kral Kambis zamanında Sisamnes adında bir yargıç rüşvet aldığı için hükümdar tarafından ölüme mahkûm edildi. Bu adam öldürüldükten sonra derisi yüzüldü ve mahkemedeki koltuğuna kaplandı. Büyük Kral Kambis, bu yargıcın oğlunu, babasının yerine tayin ederek, babasının derisiyle kaplı olan koltukta yargıçlık etmekle görevlendirdi. Kendine de, «hüküm vereceğin zaman, oturduğun koltuğa bak da ona göre hüküm ver» dedi (HERODOTOS, III, 31).

Ayrıca Pers Kral kitabelerinde yalan, adaletsizlik, kötülük nefretle anılmaktadır. HERODOTOS, «Pers kralları yalanı en çok utandırılacak bir suç olarak kabul ediyorlardı» demektedir (HERODOTOS, I, 133).

Ahamenid'lere ait bir yazıtta şöyle deniyor: «Hak ve adalet esaslarına göre hareket ettim. Ne yoksula, ne de yetime karşı şiddet kullanmadım. Evimde hizmet eden adama iyi davrandım. Haksızlık edeni şiddetle cezalandırdım... Ey, sen ki benden sonra kral olacaksın; Yalancı adamı dost edinme! Yalancı adamı şiddetle cezalandır».

Darius I'in mezarı üzerinde krallar doktrini şöyle ilân edilmektedir: «Adaleti sevdim. Yalanı sevmedim. Arzu ve iradem, yetime, dula karşı hiç bir şekilde adaletsizlik yapılmaması olmuştur. Yalancıyı şiddetle cezalandırdım. Fakat, tarlasını süreni de ödüllendirdim»¹.

Bütün bunlar Perslerde kuvvetli bir ahlâk anlayışı olduğunu ve hatta devletin ahlâk için yaşamakta bulunduğunu göstermektedir. Ahuramazda'nın insanlardan istediği şey, işte, sözde, düşünce ve

1 BREASTED, The Dawn of Conscience, (Darius'un yeni kitabesi), s. 345.

davranışta dürüst olmaktır. Ayrıca Ahuramazda kanunu, doğruluk, kibirsizlik, elden gelen bütün gayretle görevi hakkıyla yapmaktan ibarettir².

Pers kralları başkentlerini, servet ve kudretlerini belirtecek muazzam binalarla süslemeğe büyük önem vermişlerdir. Onlar, saraylarının görkem ve ihtişamca Babil, Ninova ve hatta Mısır saraylarına üstün olmasını kudret ve şevketlerinin gereği gibi görmüşler ve bunu sağlamağa çalışmışlardır. Persepolis saray harebelerinde görülen geniş salonlar, yüksek ve ihtişamlı sütunlar ile, kendilerine tâbi milletler temsilcilerinin sırtlarında taşıdıkları muhteşem Kral tahtı kabartması hep bu duygu ile yapılmıştır³.

Anlaşıyor ki Pers devleti mutlakîyet prensibine göre kurulmuş bir monarşi karakteri göstermekteydi. Bu devlet tarihte, bir sülâlenin mutlak hâkimiyetine dayanan, geniş bir alana yayılmış ilk imparatorluk denemesidir (M.Ö. 550-330). Bu rejim, geniş bir alanı kapsayan bir ülkede, devlet idaresi içinde halkın hukukunu tanımayan, tek bir sülâlenin mutlak hâkimiyetine dayalı yönetim usulü, yani mutlak monarşi usulü, tarihte bundan sonra kurulacak olan bütün monarşilerin ilk örneği ve modeli olacaktır. Hiç şüphe yok ki, Büyük İskender büyük bir imparatorluk kurmak isterken, kafasında ilk örnek olarak Pers devleti vardı. Roma'ya da örnek olan bu imparatorluk usulü, oradan bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Aslında şunu da söylemek gerekir ki, bu mutlak monarşi usulünü kurarken Persler, ilhamlarını Asur ve Babil devletlerinden almışlardır. Fakat dar bir bölgede yapılan bu uygulamalar, Persler döneminde çok daha geniş alanları kapsamıştır.

Pers devlet anlayışının temel prensipleri şunlardır :

Yukarıda da söylediğimiz gibi hükümdarın hâkimiyeti mutlaktır. Yani, hükümdarın otoritesi, (Ahuramazda ve Zerdüşt diniyle ilgili inançların ve ahlâk kurallarının dışında) hiç bir kanun ya da meşru bir devlet kurumunun müdahale ve itiraz hakkıyla sınırlanmamıştır. Devlet yönetimine hâkim olan kanun, kural ve prensipler, hükümdarın iradesinden doğan emir ve fermanlardır. Hükümdar, bugün verdiği emri yarın değiştirebilir ve bunun için de, ne herhangi

2 GÜNALTAY, Ş., İran Tarihi, Ankara 1948, Cilt I, s. 296.

3 GÜNALTAY, Ş., a.g.e., s. 315.

bir gerekçe göstermek ve ne de herhangi bir kuruma ya da kişiye danışmak zorunda idi. Bütün halk mutlak bir şekilde hükümdara itaatla yükümlüdür.

Ama bütün bunlara rağmen, hükümdar gene de âdil olabiliyordu. Fakat bu onun ahlâkî ve hukukî bir görevi değildir. Hükümdar, adalete aykırı davrandığı zaman, onu hizaya getirecek hiç bir yaptırım (= *sansction*) bulunmamaktaydı. Yani, aslında bu devlette, bizim anladığımız anlamda bir hukuk da yoktu. Bu yönetim biçimi, Roma'da, monarşi devrinde şu özdeyişle ifade edilmiştir : «*Quod principi placuit legis habet vigorem*» (= Hükümdarın doğru bulduğu her şey kanun gücüne sahiptir).

Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi, Pers devletinde mutlakiyet rejimini, uygulamada yumuşatan bazı önemli faktörler bulunmaktadır ve bunların başında da, millî din gelir. Pers hükümdarları, kendi iktidarlarına bir sınır olmak üzere, Ahuramazda'nın iradesi sayesinde halk ve devlet üzerinde hüküm sürdüklerini iddia etmişlerdir. Böylece onlar, kendilerini Ahuramazda'nın emirlerine uygun davranmakla yükümlü sayıyorlardı ve fakat bunu kontrol edecek bir kurum ya da müeyyide bulunmamaktaydı⁴.

Bu mutlak monarşi rejimini yumuşatan ikinci faktör, halk arasında yaşayan, kutsal sayılan, dinî gelenekler, millî örf ve âdet kurallarının varlığıdır. Hiçbir zaman, sağduyu sahibi bir hükümdar, önemli bir çıkar endişesi olmadıkça bütün halkın saygı duyduğu gelenek ve kuralları çiğnemez⁵.

Sasanî Devletinde de egemen olan siyasal rejim mutlak, otokratik ve teokratik bir monarşidir. Cismanî ve ruhanî yetkiler hükümdarın kişiliğinde birleşmiştir. Kanun koyma yetkisi yalnızca hükümdara aittir. Hükümdarın emrettiği ve istediği her şey kanun gücüne sahiptir. Herkes ve her şey mutlak bir biçimde hükümdara tâbi bulunmaktadır. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, eski İran tarihinde, iktidardan düşürülüp uzaklaştırılan ve hatta öldürülen birçok hükümdara da rastlamak mümkündür. Rejim zaman içinde despotik karakterinden biraz kaybederek, başlangıçta irsî bir nitelik gös-

4 Bkz. HUART, C., *La Perse antique et la civilisation iranienne*, Paris, 1925, p. 97.

5 ARSAL, S.M., *Umumî Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1944, s. 74.

teren bu monarşik sistem, sonraları seçime, daha doğrusu «cooptation»a dayalı bir nitelik kazanmıştır. Yalnız şu şartla ki, seçilme hakkı ancak, Sasanî hanedanı mensuplarına tanınmış bulunmakta ve seçime de devletin sadece ileri gelen belli kişileri katılabilmekte idi⁶.

Güçlü bir bürokratik örgüte dayanan Sasanî devletinde, yönetim işleri, tamamen hükümdara, hükümet merkezine bağlı kılınmıştır. İdarî mekanizmanın ve hiyerarsinin başında bulunan hükümdardan sonra, devlet işlerini fiilen yerine getiren ve geniş yetkilere sahip bir «Baş-vezir» bulunuyordu. Baş-vezir, gerekli gördüğü işleri hükümdara arzeder ve diğerlerini de re'sen yani doğrudan doğruya yerine getiriyordu⁷.

TABERİ'nin Sasanî kaynaklarından naklettiği şu rivayet, eski İran devlet anlayışını iyi yansıtır: Hükümdar Kısra Perviz, hazinesini çok zenginleştirmişti. Hazineye mal ve para toplamak için halka şiddet gösterilmesine göz yumuyordu. Bunun sonucu olarak, para hazinede toplanıp tedavülden kalktığı için ekonomik durum bozuldu ve geçim zorlaştı. Halk Kısra ve devleti aleyhine döndü. Kendisi tahttan indirilip suçlandırılırken diğer zulümleri arasında özellikle vergi toplarken şiddet kullandığı, halkın elindeki malları toplayarak geçimlerini güçleştirdiği ileri sürüldü. Buna karşı Kısra şu cevabı verdi: «Tanrıdan sonra hükümdarları ayakta tutan güç ve kuvvet para ve askerdir. Ordu ve silah ancak büyük paralar sayesinde elde edilir. Gereken para ancak vergi tahsili esnasında kuvvet kullanmakla toplanabilir. Hazineye para toplama işine ilk defa biz başlamış değiliz... Bu mal ve hazine ülkenin ve devletin temelidir. Düşmana karşı senin kuvvetindir»⁸.

Burada bir taraftan hâkimiyeti sürdürmek için askere ve bunun için de paraya ve hazineye ihtiyaç olduğu düşüncesi, diğer taraftan hazine yığmanın halka zulüm yapılmasına yol açtığı ve büyük miktarlarda altın ve gümüşü hükümdarın hazinesinde toplamanın halkın geçimini güçleştirdiği düşüncesi, iki zıt siyaset olarak karşı karşıya konmuştur. Bu çatışma, daha derin bir görüşü yan-

6 HUART, C., a.g.e., p. 203-205.

7 HUART, C., a.g.e., p. 171-173.

8 TABERİ, Tarih al-umam va'l-mülük, terc. A. Temir - Z. Kadiri, III, Ankara, 1965, s. 1238-49.

sıtan şu düşünce ile giderilmeye çalışılmıştır: Canı ve malı huzur ve güven içinde olmayan 'raiyyet' mal üretip zenginleşemez ve yoksul olan köylünün vergi verme gücü de azalır. O halde hazineyi doldurmak için hükümdarın reayayı yumuşak ve âdil bir idare altında tutması, zulmü önlemesi gerekir⁹.

Sasanilerde her ayın ilk haftasında halktan herhangi bir kimse divana gelmek ve doğrudan doğruya hükümdara şikâyetini okumak hakkına sahipti¹⁰.

Hükümdarın mutlak hakimiyetine dayanan İran devlet anlayışında, otorite sahibinin halka, güçlünün zayıfa karşı zulmünü ve suistimallerini önleme anlamında anlaşılan «adalet», hükümdarın en önemli görevi sayılıyordu. Sasanilerde (ve daha sonraki İslâm devletlerinde) büyük divan düzenlenmesi ve hükümdarın bizzat tebaanın şikâyetlerini dinleyerek hüküm vermesi, bu temel görevin yerine getirilmesi içindir. «Divân-ı Mezalim», «Dâru'l-adl» adıyla anılan bu divana herkes gelip şikâyette bulunabilirdi.

İran devlet geleneğinde her şeyin üstünde hükümdarın mutlak otoritesi bulunmaktadır. Hatta bu otorite kanunların da üstündedir. Bu sınırsız ve frensiz otoriteyi sadece adalet düşüncesi sınırlamaktadır. Siyasetnamelerin çoğunda adaletin, «adalet olmazsa huzursuzluk ve kargaşalık doğar, halk yoksullaşır, hükümdarın gelir kaynakları kurur» gibi yine hükümdarın çıkarını gözönünde tutan pratik ve pragmatik bir amaca bağlanmış olduğu görülmektedir. Adaletin yerine getirilmesi ise, tamamiyle hükümdarın şahsına ait bir bağışlama hakkından başka bir şey değildir. Hükümdarın mutlak olan iktidar ve otoritesini sınırlayıp-frenleyen maddeleşmiş objektif kural ve müeyyideler bulunmamaktadır. Adalet, «divân-ı mezâlîm»de hükümdarın bir lütuf ve ihsanı olarak ortaya çıkmaktadır. Siyasetnâmeleri yazanlar, adaletin garantisi olarak hükümdarın âdil olması, insaf ve yumuşak huy sahibi bulunması gibi ahlâkî prensiplere dayanmaktan ve sığınmaktan başka bir yol bulamamışlardır¹¹.

9 İNALCIK, H., Kutadgu-Bilg'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri, R.R. Arat İçin, Ankara, 1966, s. 263.

10 CHRISTENSEN, A., L'Iran sous les Sassanides, Copenhague, 1936, p. 298.

11 İNALCIK, H., a.g.m., s. 268.

A. ŞEHNAME VE KUTADGU-BİLİĞ

Gazneli Mahmud'un zamanına kadar FİRDEVSİ'nin ülkesi Samanîlerin hükmü altında idi. Samanîler zamanında milli-İranî konulara karşı büyük bir ilgi uyandı. Hatta Sasanîler zamanından gelen meşru hükümdar sülalesine mensup olmanın, padişahlık için şart olması fikri Samanîlerin siyasî ideolojisi halindeydi. İşte bu ideoloji «Şehnâme»de de görülmektedir. «Şehname»de İran'ın tarihi ve mitolojik geleneklerinden, islamî devre kadar, ne gelmiş ise, hemen hepsi toplanmıştır.

Zerdüşt'e kadar olan hükümdarların tarihi zaten Avesta'da mevcut bulunuyordu. Pişdadî'ler ise, sırf mitolojik şahsiyetler olup, kısmen Hind-İran ortak mitolojisine dayanmaktadır.

«Şehnâme» de mitolojik ilk insanlar, uzun ömürlü hükümdarlar haline girmiştir¹². Keyanî'ler zamanında, Turan hakanı Afrasyab'ın ölümü ile son bulan İran ile Turan arasında savaşlar olmuştur. Sonraki devirlerde FİRDEVSİ'nin «Şehname»si, gerek İran ve gerek Türk edebiyatında, kahramanlık mesnevîlerinin, değişmez tek örneği haline gelecektir¹³.

«Şehname», mitoloji ile gerçeği âdeta kucak kucağa yaşatan zengin bir eski İran destan tarihidir. FİRDEVSİ eserinde, Allah'ın insanoğluna bağışladığı ve her şeyin üstünde gördüğü «bilgi»yi içtenlikle övmektedir. Evrenin ve insanın varoluş hikâyesi ona göre şöyle olmuştur: Tanrı, yokluktan varlığı yaratmış, önce ateş meydana gelmiş, onun ısısından yeryüzü oluşmuştur. Sıcak yer soğurken su ortaya çıkmış ve rüzgâr doğmuştur. Sonra da gök oluşmuştur. Yıldızlar toprağa ışık saçmış, ateş yükselmiş ve su inmştir. Yerin etrafında güneş dönmeğe başlayınca ilk hayat ve hareket belirmiştir.

Şehname, dünyada ilk kez kimin padişah olduğu, kimin taç giydiği sorusu ile başlamaktadır. Hiç kimse eski devirleri hatırlayamayacağına göre, ancak oğullar, babalarından dinlediklerini bilirler ve onlar da çocuklarına anlatırlar. İlk dünya padişahı Kiyûmers'tir. Ki-

12 CHRISTENSEN, A., Les Gestes des Rois dans les traditions de l'Iran antique, Paris, 1916, p. 34.

13 RITTER, H., Fırdevsî, İslâm Ansiklopedisi Maddesi.

yümers hükümdar olduktan sonra devlerle savaşmış ve bu savaşlardan birinde oğlu Siyamek, devler tarafından öldürülmüştür.

İlk sülâle olan Pişdâdî'lerin ikinci hükümdarı, Siyamek'in oğlu Hüşeng'dir. Yedi ülkenin hükümdarlığını yapmış, babasının intikamını almak için devlerle savaşmış ve onların çoğunu Mâzenderan dağlarına çekilmeğe zorlayan Hüşeng olmuştur. 40 yıl saltanat süren bu büyük hükümdar demir cevherini bulmuş ve bu cevherin eritilmesini, yumuşatılmasını ve savaş aletlerinin yapılmasını öğretmiştir. Yine ateşi bulan da Hüşeng olmuştur. Denizlerden ırmaklara su akıtmayı ve bu su ile tarlaları sulamayı öğreten de odur. Nihayet insanoglu, tarım şekillerini ve hayvan derilerinden elbise yapmayı ve bunları giyip kullanmayı da ona borçludur.

Hüşeng'ten sonra tahta geçen Tahmûris, koyun yününi eğirmeği ve elbise dikmeği insanlara öğretmiştir. Dört ayaklı hayvanlar ilk kez onun zamanında evcilleştirilmiştir. Hükümdarlar için vezir seçimi geleneğini de kuran Tahmûris'tir. Bu adaletli ve insafli hükümdar, çok iyi töreler ve gelenekler getirmiştir.

Tahmûris ölünce yerine oğlu Cemşid geçer. Demir cevherini erittikten sonra zırh, miğfer gibi savaş araçları yapmağı öğreten odur. Toplumu ilk kez sınıflara ayıran da o olmuştur. Cemşid'in sosyal yapıda meydana getirdiği dört sınıf şunlardır :

- 1 — Kartuzyan, yani din görevlileri ve kutsal ateş tapınaklarının koruyucuları;
- 2 — Neysaryan, yani savaşçılar, başkomutandan ere kadar olan tabaka;
- 3 — Ehnûhoşî, yani küçük esnaf ve zanaatkârlar;
- 4 — Nesudyân, yani derebeyleri ve büyük toprak sahibi çiftçiler.

Cemşid, bu dört sınıfın, toplum içindeki önem ve yerini tesbit etmiş, aralarındaki ilişkiyi âdeta ilkel bir anayasa ile düzenlemiştir. Toprağı su ile karıştırıp ev yapmağı, taşlardan cevher çıkartmayı, gemiciliği öğreten de Cemşid olmuştur.

Cemşid, iyilik sembolü ve kötülük düşmanı olarak kurda kuşa söz geçirmiştir. Ama ihtişamının zirvesinde iken Cemşid'e gurur gelmiş, kendini Tanrı gibi görmeğe başlamıştır. Böyle yapınca da hükümdarlığın kutsallık sembolü olan «Ferr-i Keyanî», Cemşid'i terk

etmiş, bu yüzden her köşede bir isyancı baş kaldırmış ve sonunda Zahhak'a yenilmiştir.

Çok kötü bir insan olan Zahhak'ın idaresi uzun yıllar sürüp gitmiş. Nihayet Zahhak'ı yenen Feridun, onu fenalıklarının cezasını görsün diye bir mağraya başasağı astırmıştır.

Cemsid'den sonra en başarılı hükümdar olan Feridun, ülkesini üç oğlu arasında paylaştırmışsa da, kendi paylarını beğenmeyen oğullar arasında savaş çıkmıştır.

Feridun'un torunlarından Minuçîhr'in saltanatını Nevzer izlemiştir. Bunun devrinde Turan padişahı Peşenk, oğlu Efrâsiyab'ı, büyük bir ordu ile Nevzer'in üzerine göndermiş, Nevzer tutsak düşmüş ve işler de karmakarışık olmuştur.

İran orduları daha sonra da Efrâsiyab'la savaşmışlarsa da, büyük bir kıtlık olmuş, bunun sonucu olarak barış yapılmıştır. İki taraf, Ceyhun nehrini kendilerine sınır kabul etmişlerdir.

Sonraları İran tahtına geçen Keykubad, İstahr şehrini kendine başkent yapar. Ayrıca birçok şehir ve köy kurdurur, büyük yapılar yaptırır. Yerine oğlu Keykâvus geçer.

Keykâvus, Turan ülkesini ve Çin'i zaptetmiş ve bu ülkelerin hükümdarları onun buyruğuna girip haraç vermişlerdir. Keykâvus'un ölümünden sonra tahta Keyhusrev geçer. Keyhusrev ise sağlığında, yerine devlet başkanı olarak Lohrasb'ı seçer. Kendini din uygulamalarına bırakan Lohrasb, yerini Güştasb'a bırakır. Zerdüşt'ün ortaya çıkması bu sıralara rastlamaktadır.

Güştasb, Zerdüşt dinini kabul eder. Onun bu davranışı, bu dine, karşı olan Turanlılarla yeni savaşlara neden olur.

Sonraları İran tahtına geçen Dârâ'nın hükümdarlığı 14 yıl sürmüştür. Onun zamanında Rum Kayseri Filgus ölmüş ve İskender onun yerini almıştır. İskender Dârâ'yı yenmiş, yaralanan Dârâ, ölüm döşeginde, başucuna gelen İskender'e öğütler vermiştir. Böylece İskender İran Şahı olmuştur. Hind seferine çıkan İskender, nihayet yolda hastalanarak ölmüştür. «Şehname»de ilk Sasanî hükümdarı olan Ardeşîr'le birlikte, artık efsane unsurları bulunmayan, padişah-

lar tahta otururlar. Sasaniler devri, artık bir gerçek tarihin dile getirildiği çağdır¹⁴.

«Şehname»ye dikkatle bakınca, efsanelerin tarihe hâkim olduğu çağlarda, mücadelelerin iyilikle kötülük arasında geçtiği görülüyor. İlk hükümdar Kiyûmers, iyilik ve uygarlığı yerleştirmeye çalışan bir insanın sembolü gibidir. Buna karşılık devler, karşı savaş gücünü temsil ederler, bir çeşit kötülüğün koruyucusu ve düzensizliğin savunucusu olmak durumunda gözükmektedir. Demek ki, yeni gelenler, ışığı, aydınlığı canlandırmakta eskiler yani devler de karanlığı sembolize etmektedirler. Kiyûmers'ten Cemşid'e kadar Pişdadî'lerin büyük hükümdarları yaptıkları işler ve insanlığa öğrettikleri yaşama yenilikleriyle, uygarlığın yerleşmesine, yayılmasına, kökleşmesine hizmeti amaç edinmişlerdir.

FİRDEVSİ'de çoğu zaman iyilik ve mutluluk çağlarını kötülük ve uğursuzluk dönemleri izler. Kötülüklerin hakimiyet yıllarını ise, iyiliklerin, refah ve huzur getiren havası mutluluk devirlerinin izlediği görülür.

FİRDEVSİ, «Şehname»sini, İran'ı ve Turan'ı kurduğu büyük İslâm İmparatorluğunda birleştiren ve Türk-İran kültürlerini birbirlerine yaklaştırıp kaynaştıran, Gazneli Mahmud'a takdim etti¹⁵.

«Kutadgu-Bilig»le «Şehname» arasındaki ilişkiler konusunda sunları söyleyebiliriz:

Edebî bakımdan «Kutadgu-Bilig»de başlıca iki unsur görülmektedir: Birincisi eski Türk halk edebiyatından gelen millî gelenek; ikincisi klasik İran edebiyatından gelen yabancı unsur. Biz edebî yönden İran «Şehnâme»sinin bir taklidi karşısında bulunmaktayız. O devirde, İran edebiyatı ve «Şehnâme» gelenekleri Doğu Türkistan'ın medenî İslâm merkezlerinde hiç de meçhul değildi. Üstelik bu edebiyatın en önemli merkezi olan Batı Türkistan'ın da aynı Karahanlı hanedanının elinde bulunması, Kâşgar ve Balasagun'la Semerkand ve Buhara arasındaki maddî ve manevî bağı güçlendirmektedir¹⁶.

14 Bkz. MASSE, H., *Findousi et L'Epopée Nationale*, Paris, 1935.

15 KARAHAN, A., *Fırdeysi'ye göre İran Eski Tarihi ve Şehname'nin Kaynakları*. İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan, İstanbul 1971, s. 211.

16 KÖPRÜLÜ, M.F., *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1980, s. 170 .

SAMOYLOVIÇ'in «Kutadgu-Bilig» ile «Şeh-name»deki motiflerin karşılaştırmasını yapmış olduğu bir makalesine göre, Karahanlı devletinde aydın çevreler, XI. yüzyılda yalnız FİRDEVSİ'nin «Şeh-nâme»sini değil, aynı zamanda İran'ın edebî dil ve sanatlarını da biliyordu¹⁷.

TOGAN'a göre de Kutadgu-Bilig, bir nevi İran Şehnamesinin taklidi gibi görünmektedir¹⁸.

YUSUF şüphesiz «Şehnâme»yi görmüş ve okumuştur. O, Türklerin mitolojik kahramanı Tonga Alp-er'e İranlıların «Afrasiyâb» dediklerini söylemektedir (beyit 280). Dahhâk ile Ferîdûn'un âkibetine dair sözleri (b. 241) kendi çevresinde «Şehname»nin iyi bilindiğine kanıt olarak gösterilebilir. Nihayet Kutadgu-Bilig, Şehnâme vezniyle yazılmıştır¹⁹.

YUSUF'un «Kutadgu-Bilig»i (M.S. 1069-70) ile, FİRDEVSİ'nin «Şehnâme»si (1020-30) hemen hemen çağdaştır. Çok ilginçtir ki, FİRDEVSİ İran'ın mitolojik tarihini destanlaştırırken, Türk düşünüürü YUSUF, devlet yönetiminden, siyasetten, hukuktan ve toplumsal ahlâktan söz açmaktadır. Bu iki tavır-alış, son derece anlamlıdır. İranlılar, FİRDEVSİ'nin şahsında, yıkılmış devletlerini, parçalanmış siyasî birliklerini yeniden elde etmek için, tarihten, geçmişten, masaldan ve efsaneden medet umuyorlardı. Türkler ise YUSUF'un şahsında, gelecekte kuracakları pek çok devletin temel prensiplerini, bir çeşit «Anayasa»sını tesbite çalışıyorlardı.

«Şehname»den sonra İranlılar şiir sanatı alanında yükseldiler. Türkler ise büyük merkezî İmparatorluklar kurmak, devlet yönetme sanatıyla tanındılar²⁰.

Kendisine «Şehname-i Türkî» de denilen «Kutadgu-Bilig», hükümdarlara, devlet adamlarına ve halka ahlâk ve siyaset öğretmek için yazılan, Doğu'da ve bu arada İran'da çok yaygın olan «siyaset-name» türü eserler arasına sokulabilir. Biz bu tür eserlerin ilk örneklerine antik Yunan dünyasında da rastlamaktayız.

17 SAMOYLOVIÇ, A.N., İzpopravok k izdaniya i perevoda Kutadgu-Bilig, Doklad. russ. akad. nauk, 1924, s. 148-151.

18 TOGAN, Z.V., Karahanlılar (840-1212), 1966-1967 Ders Notları, s. 1, Teksir.

19 İNALCIK, H., a.g.m., s. 261.

20 ARSAL, S.M., Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul, 1947, s. 96.

B. «SİYASETNAME» TÜRÜNÜN ANTİK KAYNAKLARI

Her şeyden önce, ilk defa olarak devlet kavramını ayrıntılı bir biçimde ele alan ve bu konuda İslâm filozoflarını ve dolayısıyla «siyaset-nâme»leri de etkileyen PLATON ve ARİSTOTELES'in toplum ve devlet üzerindeki düşüncelerine kısaca değinmek gerekmektedir. PLATON'un bu konudaki diyalogları ile ARİSTOTELES'in eserleri, antik Grek dünyasındaki devlet şekilleri ve hükûmet sistemleri göz önünde tutularak kaleme alınmıştır. Bazı kere demokrasi denilen halk yönetimi, bazı kere zengin tüccar sınıfının oligarşiye dayanan egemenliği, zaman zaman da halk arasında çıkan «tyran»ların kurdukları diktatörlükler, birbiriyle sürekli olarak çarpışan küçük site devletlerinin durumu, bu iki büyük filozofun siyasal sistem ve düşüncelerini etkilemiştir.

PLATON (M.Ö. 427-347), «Devlet ya da adalet üzerine» (=He Politeia e peri tes dikes) adlı eserinde, ahlâkla siyaseti birbirinden ayırmaz. Ona göre, yalnız erdemli olanlar gerçek mutluluğa erişme yolunu bilirler. Devletin başta gelen görevi ise erdemli yurttaşlar yetiştirmektir. Herkesin toplum içindeki yeri akıl, bilgi ve yeteneğine göre olmalıdır. Yönetim bilgi ve bilginlere dayanmalıdır. Devleti yönetmek için ya yöneticiler filozof, ya da filozoflar yönetici olmalıdır. Adalet, devletin olduğu kadar bireylerin de erdemi olmalıdır. Eğer bir devlet erdemliyse, mutlaka tek tek bireyler de erdemli olur²¹.

Ahlâk ve Politika konusunda PLATON'un iki önemli eseri vardır: «Devlet (=Politeia) ve «Kanunlar ya da kanun koyma bilimi» (=Nomoi è peri nomothetas). PLATON, «Devlet» adlı eserinde, bütün insanlık için örnek olacak ideal bir toplum düzeninin, bir devletin esaslarını açıklamaktadır. Farazî olarak düşünülen bu devlet, adalet ve erdem üzerine kurulmuş olup, ferde değil toplumsal bütüne önem veren prensiplere dayanmaktadır. Eserde en önemli prensip, öğretimin baş rolde bulunması ve her şeyin öğretim, eğitim ve bilgi ile ölçülmesidir. Böyle bir devlette bilim ve bilim adamı baş tacı edilmekte, hatta, hükümdarlar filozof, filozoflar hükümdar olmadıkça, ideal bir toplumun ve devletin meydana gelebileceği ile ri sürülmektedir²².

21 TOUCHARD, J. Histoire des idées politiques, Paris, 1959, p. 28-30.

22 ASTER, E., Histoire de la Philosophie, Paris, 1952, p. 76.

PLATON'a göre, toplumda yöneten ve yönetilen diye iki sınıf bulunmaktadır. Bilgili, adaletli ve erdemli kişiler yönetimi ele almalı, ya da yönetene yardım etmelidirler. Ayrıca bu seçkin insanlar yönetilenlere de yol gösterirler; onları her türlü aşırı davranışlardan korurlar, taşkınlıkları yatıştırırlar.

Bilgi, iyi bir eğitimle elde edilebilir. Adalet, kendine teslim edilen emaneti korumak, nefsine hâkim olmak demektir. Erdem ise ruh sağlığı ve güzelliğinden başka bir şey değildir. Kötülük ise ruhun hastalığı ve çirkinliğidir.

Yöneten, kendi işine geleni değil, yönettiği halkın yararını gözetmeli ve onun işine uygun olanı yapmalıdır. Çoban güttüğü sürüyü besler. Hükümdar ise halkı gözetir ve yönetir. İnsanların da bir çobanı vardır. İnsanlık, Tanrı'ların doğrudan doğruya kudreti altında bulunduğu zaman, hükümdar da Tanrısal bir nitelik taşımaktaydı. Yönetmek ve hüküm sürmek hükümdara aittir. Ancak halk tarafından kabul edilmiş bir hükümet ile kötü yönetimi birbirinden ayırmak gerekir²³.

Beş türlü devlet şekli vardır; monarşi, aristokrasi, tiranlık, oligarşi, demokrasi. Tek kişinin yönetimi olan monarşi ile, birden fazla kişinin yönetimi olan aristokrasi bir sayılır. PLATON'a göre en iyi yönetim budur. Monarşi soysuzlaşınca «tiranlık»a dönüşür ki, bu da en kötü yönetimdir. Aristokrasinin çökmesi ise oligarşiye ve demokrasiye yol açar. Oligarşi, kendi çıkarını düşünen belli grupların, zengin tüccarların egemenliğidir. Demokrasi ise, «avam» (=Demos) denilen halk yönetimidir²⁴.

PLATON'a göre politika güç bir sanattır ve demokrasi rejiminde uygulanamaz. Onu ancak bir, ya da sınırlı birkaç kişiye bırakmak doğru olur. Bu tür yönetimlerde hükümdar ihtiyaca göre kanunları değiştirebilir. Aslında iyi yönetilen bir devlette kanunun anlamı da yoktur. Her zaman iyi yönetim kurmak mümkün olmadığına göre, kanun, keyfi yönetimi önlemek, gelenek ve görenekleri korumak için gereklidir. Kanuna uymak gerekir²⁵.

23 WEBER, A., Felsefe Tarihi, İstanbul, 1949, s. 44.

24 TOUCHARD, J., a.g.e., s. 30-36.

25 ASTER, E., a.g.e., s. 78-79.

ARİSTOTELES'in, siyaset ve devlet felsefesi alanında iki önemli eseri vardır: «Politika» ve «Anayasalar» (Politeiai).

O'na göre devlet doğal bir kurum olup, insanlara iyi bir hayat sağlamak için kurulmuştur. Devletlerin gerçek hükümdarları kanunlar olmalıdır. Hükümetler ise, ARİSTOTELES'e göre, kanunların hizmetkârlarından başka birşey değildirler. Ülkelerini keyfi bir biçimde yöneten zâlim (=tyran) hükümdarlarla, kanunlara uygun olarak yöneten hükümdarlar arasında fark vardır. Halkın, suçluları toplu olarak yargılaması, kendi hükümdarlarını seçmesi, gerektiğinde onları sorguya çekmesi doğal hakları arasında olmalıdır.

ARİSTOTELES, en iyinin erdemce en üstün olanın, kendi çıkarını düşünmeden, toplumun iyiliği uğrunda çalışanın egemenliği esasını kabul etmektedir. Ona göre devlet, topluluğun en yüksek siyasal şeklidir. Topluluğun en basit şekli ise ailedir. Aileler, günlük ihtiyacın üstünde bir amaç için birleşince köy meydana gelir. Köyler, kendi kendilerine yetecek daha mükemmel ve kusursuz ve büyük bir topluluk halinde birleşince devlet kurulur. O halde, aile içindeki kişilerin iyi incelenmesi gerekir. Aile, esash olarak karı-koca, ana-baba-çocuklar ve köleler ilişkisine dayanmaktadır, ARİSTOTELES'e göre. Karı-koca arasındaki ilişki, aristokrasideki ilişkiye benzer. Babanın çocuklar üzerindeki otoritesi ise, monarşi ile yönetilen hükümetin otoritesini andırır²⁶.

Gerçek yurttaş için erdem, itaati ve emretmesini bilmektir. Esnaf ve tüccar devletin kusursuz ve tam yurttaşı olamazlar. Çünkü politika erdemi gerektirdiği gibi boş zaman da ister.

ARİSTOTELES'e göre, iyi yönetim üç şekilde mümkün olabilir: monarşi, aristokrasi ve cumhuriyet. Bunların bozulmuş şekli ise, tiranlık, oligarşi ve demokrasidir. Cumhuriyet, bazan oligarşi ile demokrasinin bir birleşimidir. Her toplum kendi karakterine uygun rejimi kabul etmelidir. Fakat halkın despot, ya da bozuk bir yönetime katlandığı görülmemiştir. Çünkü bu şekiller doğaya aykırıdır.

Devletin üç görevi vardır: Karar vermek, yönetmek, hükmetmek. Bu, günümüzdeki yasama, yürütme ve yargılama yetkilerine karşılık olarak ileri sürülmüştür²⁷.

26 PRÉLOT, M. *Politique d'Aristote*, Paris, 1950, s. 151.

27 DEFOURNY, M., *Aristote, études sur la politique*, Paris, 1932, p. 466-470.

C. «DOĞU»DA SİYASETNAME GELENEĞİ

İlk ve Orta Çağlarda hükümdarlar, Tanrı'nın yeryüzündeki vekili hatta onun gölgesi, halk ise hükümdara kayıtsız-şartsız itaat etmesi gereken, ona hizmetle yükümlü geniş halk kitleleridir. Bu sebeptendir ki halk ile hükümdar, çoğunlukla iki ayrı kutup oluşturmuş, birbirinden farklı ve ayrı yaşamış, felâket ve sevinç zamanlarından başka, birbirlerinin düşüncelerine, duygularına yabancı kalmışlardır. Halk ile hükümdar arasında ilişkiyi sağlayan kadro ise, saltanatın merkezi sayılan saray çevresinde toplanmış olan devletin ileri gelenleri, yüksek memurlar, bilginler ve sanatçılardan ibaretti. Zaman zaman hükümdarlar, kötü ruhlu, ihtiras düşkünü devlet adamlarının sözlerine ve işittikleri dedikodulara aldanarak istibdad ve zulme yönelmişler; zaman zaman da geniş halk kitleleri, âdil hükümdarların yönetimi altında rahat bir nefes alabilmıştır.

İşte bu yüzden ki, çağlar boyunca halk kitlelerinin istediği ve dilediği biricik nimet, adalet olmuştur. Ve çoğu zaman da adalet, vezirlerin, kadıların, kuvvet ve yetki sahibi devlet adamlarının haksız işlemlerinden, zulümlerinden korunabilmek anlamına gelmiştir.

Halkın ızdırabını, devlet hayatındaki düzensizlikleri yakından gören ve yaşayan düşünürler, filozoflar, devlet adamları, her fırsatta hükümdarlara, vezirlere adalet tavsiye etmişler, adalet olmadıkça devlet ve saltanatın dayanaktan yoksun kalacağını anlatmaya çalışmışlardır.

İşte «Siyaset-nâme»ler, asıl bu amaçla kaleme alınıp, daha ziyade hükümdarlara ve devlet adamlarına takdim edilen eserlerdir. Bu bakımdan «Siyaset-nâme»ler, Orta-Çağ Doğu milletlerinin toplum ve devlet geleneklerini, zihniyetlerini ve felsefelerini bilmek bakımından olduğu kadar, siyaset sosyolojisi açısından da çok önemli belgelerdir.

Arapça «Siyaset» kelimesi «Ata binip-yönetme», «seyislik etme» ya da «bir nesneyi dikkatle gözetme» anlamlarına gelmektedir. Hükümdar, devlet adamı ve yönetici olmak, halkı gözeterek yönetmek, bu yolda gereken tedbirleri almak bu etimolojik anlamdan çıkmıştır. Modern zamanlarda ise «hükümet işleri», «politika», «diplomasi» manalarında da kullanılmıştır.

«Siyaset-nâme» ise, siyasetle ve devlet yönetimiyle ilgili eser demektir. Ayrıca «siyaset-nâme»ler, esas konu olarak devlet yönetimini ele aldığına ve özellikle İlk ve Orta Çağlarda iktidar ve siyasal otoriteyi elinde bulunduranlar hükümdarlar olduğuna göre, daha ziyade hükümdarlar için kaleme alınmış eserlerdir. Hemen her «siyaset-nâme»de, hükümdarlarda bulunması gereken nitelik ve özellikler; devlet yönetiminin ve saltanatın şartları ve esasları birbiri ardınca sıralanır ve tartışılır. Devrin zihniyet, anlayış ve inancına göre en ideal ya da en uygun ahlâkî, sosyal ve siyasal organizasyonun nasıl olması gerektiği, bu amaçlara hangi yollardan ulaşılabileceği gösterilmeye çalışılır. Halkın, toplumun ve devletin durumu tasvir edilerek hükümdarlara nasıl bir tavır takınmak, hangi tedbirleri almak ve ne türlü bir islahata gitmek gerektiği konusunda öğütler verilir. Bu arada kötü yönetimin, adaletsizliğin ve zulmün zararlı sonuçları ortaya konulur.

Ayrıca vezirler ve büyük devlet adamları için yazılmış siyaset-nâmeler de bulunmaktadır. Bu tür siyaset-nâmelerde ise vezirliğin ve devlet adamlığının nitelikleri, şartları ve yetkileri dile getirilir. Vezirlerin görevleri, hükümdarlara karşı tutumları, halkla olan ilişki ve temasları anlatılarak öğütler verilir. Devlet yönetiminin gereflisi olduğu kadar, çok zor bir sanat olduğu meselesi üzerinde durulur. İşte bu çeşit eserlerden en ünlü olan «siyasetnâme»ler, yüzyıllar boyu, doğu hükümdarlarının ve büyük devlet adamlarının ellerinden düşürmedikleri «baş-ucu» kitapları arasına girmişler, toplumu ve devleti, bu ünlü eserlerde verilen öğütlere göre yönetmişlerdir.

Yine bu çeşit eserler, çağlarının sosyal hayatını, askerî ve malî örgütlerini, kanun ve tüzüklerini, toplumun dayandığı gelenek ve görenekleri öğrenmek bakımından son derece önemlidir.

Örnek bir siyaset-nâmede başlıca şu konular üzerinde durulur:

- 1 — Hükümdarlar Tanrı'nın lûtfunu kazanmış sevgili ve mutlu kullarıdır.
- 2 — Halk Tanrı'nın emanetidir.
- 3 — Saltanatın temeli adalettir. Cömertlik ve kahramanlık da saltanatı güçlendiren iki dayanaktır.

4 — Hükümdar, saltanat denilen bu nimetin şükrünü ve bedelini, halka ve «reaya»ya göstereceği adaletle ödemelidir.

5 — Hükümdarın, hükümdarlara yakışacak huyları olmalıdır.

6 — Hükümdarda bulunması gereken başlıca meziyet ve faziletler.

7 — Dinin ve ahlâkın emrettiği şartlar: merhamet, şefkat, müriyyet, hakkı yerine getirme, acele emir ve karar vermemek, çabuk öfkelenmemek v.b.

8 — Kaçınılması gereken hâl, tavır ve hareketler: zulüm, cimrilik, kibir, gurur vb.

9 — «İstişare»nin (=yani danışmanın) faydaları.

10 — Hükümdarın nedimleri, musahipleri ve yakın çevresi.

11 — Devlet işlerinin daima ehil ve yetenekli ellere ve adamlara verilmesi gereği.

12 — Devlet hiyerarşisinin, kademe ve derecelerinin gözetilmesi.

13 — Devlet hazinesi ve maliyesi hakkında öğütler.

14 — «Tebea» ve «reaya»nın durumu.

15 — Toprak ve tımar sahiplerinin durumu.

16 — Hükümdarların vezirlere, kadıllara, bilgin ve filozoflara karşı tutum ve davranışının ne olmak gerektiği.

17 — Hükümdarın halkla ilişkileri ve halkın şikâyetlerini dinlemenin gerekliliği.

18 — Hükümdarın asker, komutan ve orduya karşı tavır ve davranışı; maaş ve «ulûfe»nin zamanında ödenmesi gereği.

19 — İş başında bulunan devlet adamı, vali ve memurların halka zulmü.

20 — Halkın şikâyet, sitem ve âhının mülkü ve devleti temelinden sarsıp yıkabileceği.

21 — Memurların görev şartları.

22 — Yasanın ve şeriatın gerektirdiği cezalar.

23 — Başka ülke ve devletlerle olan ilişkiler.

24 — Düşmana karşı alınacak tavır ve yapılacak işlem.

25 — Yasa ve töreye uyma.

26 — Devlet yönetiminin çeşitli iş ve meseleleri.

27 — Sarayın durumu.

- 28 — Ülke ve devlet yönetiminin dayanması gereken esaslar.
 29 — Bir devletin çöküş sebepleri.

Siyaset-nâmeler siyasî olduğu kadar ahlâkî eserler arasında da yer alırlar. İlk ve Orta Çağlarda ahlâkın temeli din olduğuna göre, siyaset-nâmeler ahlâk yönünden dinî esaslara dayanırlar. Bu arada tarihten de birtakım örnekler verilir ve tanıklar getirilir. Geçmişteki olayları, zâlim ve âdil hükümdarlarla, devlet adamı, bilgin ve filozofların bu konudaki tutumlarını belirten hikâyeler ve fıkralar anlatılır.

Şüphesiz ki bütün «Siyaset-nâme»ler aynı nitelik ve değeri taşımazlar. Bilgi ve tecrübeye dayanan, yetki ile kaleme alınmış siyaset nâmeler bulunduğu gibi, geliş-güzel yazılmış, dağınık ve basit olanları da bulunmaktadır²⁸. Biz aşağıda, doğu'da yüzyıllarca hükümdarların ellerinden düşürmedikleri «baş-ucu» kitapları arasında yer alan ünlü «siyaset-nâme» kitaplarından birkaçını kısaca gözden geçireceğiz:

D. SEBÜKTEĞİN'İN PENDNAMESİ

Sebüktegin'in (977-997) «Pendname»si, ilk müslüman-Türk hükümdarlarının idare ve devlet görüşlerini tesbit etmek bakımından oldukça önemli bir belgedir.

Sebüktegin, Emir Mahmûd için, vezîri olan Ebu'l-Feth Bustî'nin hattı ile bir nasihat-nâme yazdı. Emir Mahmûd o pendnâme'yi bir dua gibi ezberledi. Hergün okurdu ve böylece saltanata ulaştı.

Emir Sebüktegin oğlu Mahmûd'a şöyle der: «Ey oğul bil ki, sana söyleyeceğim bu sözlerden maksadım, kendi ahvalimi sana bildirmektir tâ ki, çocukluk devrinden, istiklâl ile bir ülke hâkimi olduğum bugüne kadar Allah benim başıma ne haller getirdi ve ne şekilde köleliğe düştüm ve ne şekilde padişahlığa ulaştım, öğrenesin».

«(Bir gün) ben diğer çocuklar ile çadırın bir köşesine oturmuştum. (Bir) ihtiyar beni görünce yanına çağırdı. Elimin ayasına baktı ve ey oğul senin başından pek çok acaip şey geçecek; sana büyük

²⁸ LEVEND, A.S., Siyaset-nâmeler, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, 1962, Ankara, s. 169-170.

bir devlet görünüyor; neslin hep padişah olacak dedi. Bu sözler ruhuma tesir etti ve onları kalbimde sakladım, buna ulaşmaya gayret ettim. Bugün karşılaştığım her şey bana o ihtiyarın sözünü hatırlatır».

«Şimdi sana nasihat ediyorum, bil ve haberdâr ol ey oğul, eğer Allah seni de bir gün böyle benim gibi emirliğe ulaştırırsa bil ki, Allah'ın kulları üzerine hükmetmek küçük bir iş değildir ve padişahlık tehlikeli bir iştir ve can tehlikesi de hazırdır. Bunun için Allah'dan korkman gerekir, sen Allah'dan korktuğun zaman kullar ve elinin altındaki ahali de senden korkarlar. Dindar olmalısın, çünkü dindar olmayan padişah ve emîre hürmet edilmez ve haşmeti olmaz. Bil ki, hükmetmek en çok hazinenin dolu olmasıyla mümkündür. Eğer mal yoksa kimse senin itaatinde olmaz ve dindar, akıllı kimseler seninle müttefik olmadıkça mal da toplanmaz. Halkı söz ve yaptıklarıyla kendine müşfik kılmak iyi bir çaredir. Bu meziyetlerin hepsi büyük himmete muhtaçtır. Çünkü, eğer büyük himmet olmazsa bu meziyetler meydana gelmez. İnsanın içindeki himmet yüksekliğe meyl eden ateş ve rüzgâr gibidir».

«...imdi senin en önemli işin doğru yoldan mal toplamaktır. Ben sana halkın malını al veya müsadere et demiyorum. Zulm ve haksızlıkla bir malı alır ve hazinene koyarsan dünya ve âhiret düşmanı sen olursun. Halkın vermesi gereken ve hükümdarın hakkı olan malı verdiklerinde alma da demiyorum. Divân'ın hakkı olduğunu bildiğin malı gönül hoşluğu ile almalsın ve hazineye koymalısın. Siyasetle ilgili hiç bir işte ihmal gösterme ve adalet ve şariat yolundan çıkma. Kılıç gerekli olduğu yerde kırbaça iş buyurma, kırbacın gerektiği yerde kılıç vurma. Memleketinin idaresinde gâfil olma...».

İki-üç yıl «âmillik» (= Valilik) yapmış olanların durumunu sor ve hesabını al. Onun üzerindeki, halktan haksız olarak aldığı sâbit olan her şeyi al ve hak sahibine geri ver. Bu malı hiç bir surette hazineye koyma. «Âmil»i, ilk günahında azletme ve tekrar işin başına gönder. Çünkü, insanların çoğu bu şekilde muamele ile yumuşak ve uyanık olurlar. Bundan sonra dilleri ve kalemleri doğrudur. İşleri bir kere daha karıştıranları azl et ve bunlara aslâ iş buyurma. Çünkü hiçbir zaman onlardan doğruluk gelmez. Ordu ve askerinin durumundan, silahlarından ve maaşlar ve iğelerinden haberdâr ol». «...kendi ordunun insanların hepsini tanımalı ve ismini

bilmelisin». «Her kavmin huy ve yaratılışını öğrenmelisin. Yiğit kimselere iyi davran ve okşa ki, sana karşı müşfik olsunlar». «Bece-riksiz ve kahramanca hareketler için cesarettten yoksun olan insan-ları huzurunda tutma ve filan filanın oğludur deme ve babası hatırı için Allah'ın malını (halkın parasını) israf etme». «Malı, senin ül-kenin çıkarı için iş görene bağışla».

«Yolları emin tut, zîra bu çok önemli bir iştir ve çölde tüccar-dan çalınan her malın senin hazinenden götürülmüş olduğunu bil. Hırsızı öldürüp malı hak sahibine iade edinceye kadar uyuma. Aksi halde Allah'ın sana kıyâmet günü bundan dolayı hesap soracağını bilesin. Kendi «Divân-ı Mezâlim»ine otur ve bu işte ihtiyatlı bulun. Çünkü, zulüm yapmış olan çok kimse vardır ve senin huzurunda öyle görünürler ki, ondan daha mazlumu yoktur. Elbette yanıp ya-kılmaları derinliğine incele ki, bir yanlışlık olmasın, kıyâmette suç-lu olursun.

Muamelâtta, pazar, narhlar ve alış-veriştten haberdâr ol ve pa-zarda doğru adam ününü kazanmış güvenilir adamları tayin et. Bu-gün elinin altındakiler ne yaparlarsa hemen senin önüne gelir; onun sorgusunu yapasın. Sen dahi kıyâmette her hâl ü kârda Tanrı önün-de duracaksın ve o senden hesap soracak. Eğer gece yarısı senin ül-kende bir canlı aç uyursa Tanrı senin cezanı verir. Büyük günah iş-leme, eğer sen günahkâr olursan, halkı ahlâksızlık ve günahkârlığı için cezalandıramazsın. Hiç bir zaman zulmü uygun görme».

«...halk yoksul olduğu zaman vilâyet harab olur ve kötü isim senin üstünde, servet ise gâsıbın elinde kalır. Cömert ve merhametli olmalısın ve senin affın öfkenden fazla olmalı ki insanlar sana rağ-bet etsinler. İki günahkârı aslâ affetmemelisin. Biri, senin hüküm-darlığında gözü olan ve seni hükümdarlıktan bıktırmaya kasd eden kimseler, senin oğlun dahi olsa böylelerinin kökünü kurut. Diğeri ise, halkın malına el uzatanlardır».

«Eğer bir suçluyu afv edersen Allah da sana bir iyilik bahşeder. Elbette cömertlik ve cıvanmertliği alışkanlık edinmelisin. Cimri bir hükümdar her hünerde üstad olsa, yine de hiç bir işe yaramaz. Cim-ri aslâ şöhret kazanamaz. İnsanlar şöhret ve ünü cömertlikle elde ederler. Aynı zamanda israfı uygun görüp de bütün hazineyi boş yere savurma». «Bağış ve bahşisi lâıyk olmayanlara verme. Çünkü

cevâhiri domuzun boynuna gerdanlık takmış olursun. Geveze ve gereksiz söz söyleyenleri huzurunda tutma». «Zira padişahın sırları daha çok şakacı ve geveze insanlar ile dışarıya sızar ve düşmanlar ülkenin sırlarına vakıf olurlar ve bundan çok kötülükler meydana gelir. Bir işi lâayık olmayan bir kimseye buyurmamalısın. Çünkü insanların kabiliyetleri çeşitlidir. Söyle ki, vezirlik yeteneği olan bir kimseye «ferraşlık» (= hizmetkârlık) buyurursan ona zulm yapmış olursun ve eğer «ferraş»a da vezirlik verirsen yine zulm etmiş olursun. Herkesin kabiliyetini ölç, uygun olduğu işe tayin et...». «Söz gelişi biri vezir oğlu olsa fakat onda vezir aklı olmasa, vezir oğludur diye onu da tayin etme, bir eşekçinin oğlunda vezir aklı dahi olsa vezirlik verme. Bak, soylu kişi hünerli olduğu zaman ona daha öncelik tanı». «(Herkes) hüneri kadar iş buyur...».

«Kendi dostunu ve düşmanını tanımalısın, insan tabiatına vâkıf olmak, tam bir «kıyâset» (= uyanıklık) ve mükemmel bilgi ister. Bu husus deneme ile elde edilebilir...». «Padişahın en büyük düşmanının kendini beğenmişlik ve istibdad olduğunu bil. Her işte dostluğu denenmiş sadık insanların tavsiyesini al ve o hususta kendi aklınla karar ver».

«...Bil ki vakit gelir dost düşman olur, ancak düşman aslâ dost olmaz. Kendi akrabâ ve kardeşlerinden dahi gâfil olma, çünkü, müfsid insanlar her vakit onları senin hükümdarlığını elde etmek için kışkırtırlar».

«...Ülkenin her tarafına casuslar ve haberciler tayin etmelisin, tâ ki, gece ve gündüz durumdan seni haberdâr etsinler. Zira padişahların başına gelen her bozukluk gaflet ve ihmalden gelir. Ülkenin gelir ve giderine vâkıf olmalısın. Kâtipler ve vezirlerin durumundan gâfil olma. Çünkü zaman gelir; kâtipler hâin olurlar ve «âmil» ile işbirliği ederler ve mal çalarlar, vakit vakit onları kontrol etmelisin».

«...Benim sana söylediđim bu sözlerin hepsini ezberlemeli ve kalbine naksetmelisin...». «Bu benim sana nasihat ve vasiyetimdir ve ben bu sorumluluđu kendi üzerimden attım. Allah bilir ve hükmeder»²⁹.

29 MERÇİL, E., Sebüktegin'in Fendnâmesi, Türkçe Terc. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. VI, Cüz 1-2, İstanbul, 1975, s. 227-232.

E. KEYKÂVUS'UN «KABUSNAME»Sİ

1082 tarihinde yazılan «Kabusname» Emir KEYKÂVUS tarafından oğlu Gilan Şah'a verilen öğütlerden ibarettir. KEYKÂVUS, eserini yazmağa kendisini sevkeden sebepleri kitabın giriş kısmında anlatır ve oğluna şöyle hitap eder: «Aziz oğlum, bil ki ben şimdi bir ihtiyarım, yılların yükü beni çökertti. Biliyorum ki, hayatımın bir gün sona ereceği hükmünü yeryüzünde hiçbir kudret ortadan kaldıramaz. Şimdiye kadar göçüp gitmişlerin listesinde kendi ismi mi de görür gibi olduğumdan, kendi devrimde öğrendiklerimi ve senin karşılaşılabileceğin tuzakları sana öğretmeyi babalık görevi sayıyorum»³⁰.

Daha sonra KEYKÂVUS, oğluna öğüt vermeğe devam ederek, ülkeye padişah olduğu zaman kamu işlerini nasıl yürütmesi gerektiğini anlatır. O şöyle der: «Vezir'in zeki, işlerin künhüne nüfuz'a yetenekli, hükümdarına karşı daima sadık olması, askerlere adaletle muamele yapması, devletin gelirini artırmağa çalışması, işsizlere iş bulmak için az meskûn bölgelere bir kısım halkı yerleştirmesi ve nihayet adaletten asla ayrılmaması gerekir». Eğer padişah «reşid» değilse (çocuk ise), vezir ona karşı saygısını asla eksiltmemelidir. Çünkü «Prensler suda yüzen kuşlar gibidirler, onlara nasıl yüzüleceğini (=devletin nasıl yönetileceğini) öğretmeye asla ihtiyaç yoktur». Oğluna şu öğütü de verir: «Eğer günün birinde vezir tayin olursan aklın, fikrin ziraat işlerini islah etmekte olmalıdır. Çünkü, iyi bir devlet silahlı kuvvetlerle güven altına alınır, silahlı kuvvetler ise altınla tutulur, altın ise ziraatle elde edilir ve ziraat ise köylüye adalet götürmekle kalkındırılabilir, işte bu sebeple âdil ve insafli ol»³¹. Ülkeyi âni bir saldırıdan zamanında koruyabilmek için, yabancı hükümdarlar hakkında her çeşit bilginin padişaha bildirilmesi, vezirin görevi olmalıdır.

«Eğer tesadüfen seni padişah yaparlarsa, Allah'tan korkmalı, dindar, kalbi temiz ve ahlâksızlıktan uzak olmalısın ve her ne ki yapmak istersen onu sağ-duyuna danıştıktan sonra yapmalısın. Çünkü, bir padişahın en büyük veziri kendi aklı ve sağ-duyusudur.

30 LEVY, R., The Nasihat-nama known as Qabus-nama of Kaika'us b. Iskendar b. Qabus b. Washmgir, London, 1951, I. fasıl).

31 LUY, R., Qabus-nama, XL. fasıl.

Her zaman gerçeği söylemelisin ve tebea'nın arasında itibarını korumak için az gülmelisin. Bir tavrın ve davranışın daima sonunu düşünmelisin. Unutmamalıydın ki, eğer sen ve vezirin, her ikiniz de genç iseniz, işte o zaman gençliğinizin ateşi milleti yakıp küle döndürebilir. Ey oğul, padişah ile tebea'sı arasındaki fark odur ki, padişah emirler çıkarır, tebea'sı onlara itaat eder. Eğer padişah emir ve iradelerinin halk üzerinde bir etkisi olmazsa, padişah ile halk arasında bir fark kalmamış demektir. Şunu da aklında tutmalısın ki, bir padişah kendi mülkünde olup bitenler hakkında olduğu kadar diğer ülkelerde meydana gelen olaylardan da haberi olmalıdır³². Padişah tebeasının refahı konusunda kıskanç olmalıdır. Çünkü, halkın emek ve gayretiyle ülke refah ve mutluluğu kavuşur. Bu yüzden hükümdar zorbalığa kalkışmamalıdır. Açıktır ki: «halkın hukukuna hürmet eden bir padişahın sülâlesi uzun süre iktidarda kalır; zorbalığa yeltenen hükümdar hanedanı ise çok geçmeden mahvolur». Akıllı kişiler şöyle demişlerdir: «Bu dünyada mutluluk ve refaha kavuşmanın baş şartı âdil bir padişahtır, zalim bir padişah ise ümitsizlik ve yoksulluk kaynağıdır».

«Kabûsname», hükümdarda bulunması gereken huyları şöyle sıralamaktadır: adalet, cömertlik, yiğitlik, meşru olmayan işlerden sakınma, aceleci olmama, her işin kolayını gözetme, gerçeği söyleme, sözüne sadık olma³³.

KEYKÂVUS, bir yerde Peygamber'in amcası Abbas'ın, kendi oğlu Abdullah'a söylediği şu sözleri naklediyor: «Ey oğul, düşmanlarının sana galip gelmesini istemezsen asla yalan söyleme, bir kimenin kötü huylarından asla bahsetme, malını israf etme, düşmanlarına şiddet ve kinle karşılık verme ve sırrını bir kimseye söyleme»³⁴.

Yazar, kendi düşüncelerini kanıtlamak için İslâm tarihi ve kendi devrinin olayları kadar, müslüman olmayan milletlerin tarihlerinden de bolca örnek vermektedir. Vezir'lerin niteliklerinden söz

32 LEVY, R., Qabus-nama, XLII. fasıl.

33 GÖKYAY, O.Ş., Kabûsnâme, Mercimek Ahmed Terc. İstanbul, 1944, s. 357-364.

34 LEVY, R., Qabus-nama, XXXVII. fasıl.

açarken Anuşirevan'ın veziri Buzurgmîhr'in hikâyesini anlatır³⁵. Vezir Buzurgmîhr'e Sasanîlerin başarısızlıklarının sebepleri sorulduğu zaman O, «çünkü Sasanîler, önemli işlerini, o işleri başarmağa yetenekli olmayan kimselere emanet ettiler» demıştır.

F. NİZAMÜ'L-MÜLK'ÜN «SİYASETNAME»Sİ

NİZAMÜ'L-MÜLK (1017-1091), İran'ın büyük şairi ve bilgini ÖMER HAYYAM'ın ve Bâtınî tarikatının kurucusu HASAN SAB-BAH'ın ders arkadaşıydı. Kendisi önceleri Gazneli Sarayında hizmet gördü. Fakat, daha sonra Gazne'den kaçarak Selçuklulara sığındı. Hamid'ül-Mülk'ün ölümünden sonra Selçuklu İmparatorluğuna Baş-Vezir tayin olundu. Bir devlet adamı olarak fiilen uyguladığı prensiplerini bir kitap haline sokan NİZAMÜ'L-MÜLK, bir bilgin olarak da büyük bir ün sahibi oldu. Bağdatda Nizâmîye Medresesi'nin temelini o attı.

NİZAMÜ'L-MÜLK'ün yaşadığı devir, İslâm devlet geleneğine yani «Hilâfet»in siyasal yapısına, Türk ve İran devlet anlayışı ve eğiliminin girmesiyle ortaya çıkan bir ihtilaflar devridir. İslâm devlet geleneği ve siyasî prensiplerine göre, İslâm Peygamberinin açıkça bildirdiği gibi, hükümdarın, arzu ettiği biçimde davranamayacağı, kanunun üstünde bir kimse olamayacağı, anlaşılıyor. Bu önemli ilahî prensip, konulduğundan beri şüphesiz ki değişikliklere uğramıştı. Devlet merkezi Medine'den Şam'a Şam'dan Bağdat'a naklindenberi Hilâfet, bir mutlak monarşi hüviyeti kazanmıştı. İran devlet gelenekleri ve kültürü Hilâfet'in merkezini etkilemeye başlarken, Merkezî Asya'dan kopup gelen Türkler, yeni bir hâkimiyet anlayışını temsil ediyorlardı.

Siyasetname'nin kendisine takdim edildiği Sultan Melik Şah'ın, eseri başından sonuna dikkatli bir şekilde okuduktan sonra, «Bu kitabın gelecekte devletin esas teşkilât kanunu (=Anayasası) olduğunu» söylediği rivayet olunmaktadır.

NİZAMÜ'L-MÜLK eserinde, yalnız İslâm ülke ve devletlerinden, örnek vermekle kalmaz, İran ve hatta Çin tarihinden bol bol

³⁵ CHRISTENSEN, A., La Légende du Sage Buzurgmîhr, Acta Orientalia, VII, 81, p. 128.

misal verir. O, devlet hayatında «Adliye»nin öneminden söz açarken, eski İran hükümdarlarının yılda iki defa büyük «Derbâr» (=Divân-ı Mezalim) kurduklarını, böylece halktan her şikâyetçinin hükümdar huzuruna serbestçe çıkmak imkânını bulduğunu söyler. NİZAMÜ'L-MÜLK, sözüne devamla şöyle diyor: «Adalette tarafsızlık prensibi eski İranlılarca o kadar kutsal tutulurdu ki, bizzat hükümdarın kendisinden şikâyet bile Baş-Yargıç tarafından dinlenir ve hükümdar da «sanık» mevkiinde bulunurdu». O, Gazneli Sultan Mahmud'un da bir defasında oğlu Mesud'u, borcunu ödemediği için şehzadelğine bakmadan mahkeme huzuruna çıkarmak istediğini nakleder³⁶.

NİZAMÜ'L-MÜLK, «Siyasetname»sinde, Sasanîlerden gelen «Divân-ı Mezâlîm» geleneğinin gayesini şöyle açıklıyor: «Böylece ülkenin her yerinde zâlimler şikâyet korkusuyla kötülük yapmaktan çekinirler». Şikâyetler, genellikle hükümdar adına otoriteyi kullanan devlet memurlarının suistimallerine karşıdır. Hatta, doğrudan doğruya hükümdarın bir emrine karşı, bir tedbir ya da kanun aleyhinde de şikâyette bulunulabilir. Hükümdar hükmünü çabucak vermeli ve bu hüküm kesin olmalıdır. Şikâyet dinleme, hükümdarın her şeyin üstünde olan mutlak otoritesini göstermeye vesile olur. Böylece, bu yüksek divan, hükümdarın adalet ve hâkimiyetinin en yüksek derecede ortaya çıktığı bir yer olur ve Doğu devletinin niteliğini en belirli şekilde ortaya koyan bir kurum olarak görünür. Sasanîlerde olduğu gibi, bütün İslâm devletlerinde bu kuruma birinci derecede önem verilmiştir³⁷.

Siyaset-nâme'de NİZAMÜ'L-MÜLK, İslamî gelenek ve prensiplerle Türk ve İran devlet görüşlerini uzlaştırmaya çalışmıştır. «İmâmet»in kanunen kurulması konusundaki delilleri MAVERDÎ'ninkinin aynıdır. NİZAMÜ'L-MÜLK, bir taraftan tahta veraset yoluyla çıkan hükümdarı savunmağa çalışırken, diğer taraftan seçilmiş bir devlet reisi lehinde ileri sürülen delilleri kullanıyor ve böylece bir

36 Bkz. SCHEFFER, C., *Siasset Naméh, Traité de gouvernement composé pour le Sultan Melik Châh, par le Vizir Nizamoul-Mouk, Publication de l'Ecole des Langues Orientales Vivantes, III. série, Vol. VII, Paris, 1891.*

37 TYAN, E., *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam, Leiden, 1960, p. 83-86, 433 vd.*

tezat içine düşüyor. Şüphesiz ki bu tezat, onun kafasındaki, Arap, Türk ve İran sistem ve geleneklerinin çatışmasından doğuyordu.

LEWIS, NİZAMÜ'L-MÜLK'ün «Siyasetname»si hakkında «her ne kadar islâmî kural ve usullere değer vermekte ve sultanın seçimini Allah'a bırakmakta ise de, onun devlet nazariyesi son derece dünyevî ve sistemi de Makyavelist, fırsatçı ve kuvvet esasına dayanan bir karakter ve yapı göstermektedir» diyor³⁸.

NİZAMÜ'L-MÜLK'e göre, her çağ boyunca, Allah, kavimler içinden her türlü saltanat nitelikleriyle donattığı bir kişiyi seçer. Onu her türlü övgüye lâyık kılar. Ve dünya işleriyle beraber ona, kullarının refahını sağlama görevini yükler.

Görülüyor ki, NİZAMÜ'L-MÜLK önce hükümet ve iktidarın bir Kur'an emri olduğunu, sonra da hükümdarın Allah'ın seçim ve övgüsüne lâyık «seçkin» bir insan niteliğinde bulunduğunu belirtiyor. Ünlü Vezire göre, dünya zaman zaman karışır, bu anarşik kaos içinden Allah seçkin bir kişiyi bulup çıkartır. Bu büyük adam, gücü, bilgisi ve adalet duygusu sâyesinde derhal teşkilâtını kurar. «Etrafında emrine bağlı adamları toplar ve her birine yeteneği oranında unvan ve görev verir»³⁹.

NİZAMÜ'L-MÜLK'e göre «...bir hükümdarın görevi, en akıllı, en tecrübeli ve en yetkili olanlarla daima «istişare'de (=danışma'da) bulunmak, halk arasından lâyık olanlara güvenmek ve ehliyet ve liyakatlerine göre, kendi görevlerinden bir kısmını onlara havale etmektedir».

Hükümdar halka iyi davranmalı ve onlardan sadece ülke kanunlarının izin verdiği şeyleri almalıdır. NİZAMÜ'L-MÜLK'e göre kendilerine tavsiye edilen prensipleri yerine getiren hükümdarlar yönetimde başarılı olmuşlardır. Yine ona göre, «Allah, ancak milletlerine şefkatle muamele eden padişahlardan razı olur». Devlet yönetimi üzerinde eser yazan hemen bütün eski müslüman yazarlar gibi NİZAMÜ'L-MÜLK de hukuk ve adaletin doğruluk ve tarafsızlığı üzerinde ısrar eder. Hükümdar yalnız hukuk bilimine vâkıf ve her türlü şüphenin üstünde olan bir kimseyi hâkim olarak tayin etmeli-

38 LEWIS, B., İslâm devlet müessesesi ve telâkkileri üzerinde bozkır ahalisinin tesiri, İTİED, C. II, Cüz 2-4, İstanbul, 1960, s. 216.

39 TUNAYA, T.Z., Türkiye'nin Siyasî Gelişmeleri, İstanbul, 1970, s. 73.

dir. Hâkimlerin rüşvet ve iltimasa kaymamaları için, maaşları yüksek tutulmalıdır.

NİZAMÜ'L-MÜLK, Kur'an ve Hadis yanında, padişaha ayrıca zamanın ihtiyaçlarına uygun kararnameler çıkarması için yetki verilmesini ister. Fakat Padişah bu kararnameleri şahsî arzularına dayanarak değil, tecrübeleri, sağlam görüşleri ve sağ-duyularıyla tanınmış insanlara danıştıktan sonra çıkarmalıdır.

Büyük kısmı bakımından Eski İran devlet geleneklerini aksettiren NİZAMÜ'L-MÜLK'ün «Siyasetnâme»sinde hükümdarın görevleri, âsileri cezalandırıp itaat altına sokmak, her hizmet sahibini kendi nitelik ve yeteneğine göre mevki ve makama getirmek, adalet ile reâyânın huzurunu sağlamak, kanallar, köprüler yaparak, yeni köyler ve kentler kurarak ülkeyi kalkındırmaktır. Ayrıca, hükümdarın başta gelen görevlerinden biri, yılın belli günlerinde bizzat reâyânın şikâyetlerini dinleyip, doğrudan doğruya adaleti yerine getirmektir⁴⁰.

Vezir olacak kimse ise, en küçük davranışını bile sağduyunun süzgecinden geçirmeli ve daima karakteri güçlü, vicdanlı ve hakikatsever biri olmalıdır. Tarih bilimine çok önem veren NİZAMÜ'L-MÜLK, onun devlet idaresiyle çok yakın bir ilişkisi olduğunu, tarihte aynı sebeplerin aynı neticeleri doğurduğunu söyleyerek kendi tarih felsefesini özet bir şekilde ifade eder.

Açıkça görülmektedir ki NİZAMÜ'L-MÜLK ilhamını Arap ve İslâm kaynaklarından başka, Türk ve İran geleneklerinden almaktadır. O bu eseriyle, Doğu'nun devlet geleneği ve sistemi tarihinde yeni bir devir açar.

G. SİYASETNAME GELENEĞİ VE KUTADGU-BİLİĞ

BARTHOLD'a göre «Kutadgu-Bilig», hükümdarlara, devlet memurlarına ve halka ahlâk öğretmek için yazılan, Doğu'da ve bu arada İran'da, çok yaygın olan eserler arasına sokulabilir⁴¹.

40 İNALCIK, H., Kutadgu-Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri, R.R. Arat için, Ankara, 1966, s. 264.

41 BARTHOLD, W., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul, 1927, s. 121.

Sasanî devletinin son zamanlarında, hükümdarlara iyi bir devlet idaresinin esaslarını öğrenmek amacını güden öğüt kitapları «Andarznâme» veya «Pandnâme» adı altında çok yayılmış bulunuyordu. Bunlardan en ünlüsü I. Hüsvrev Anûşirevân zamanına ait Tansar'ın mektubu, o devirde hayalî bir durumu ele alarak ahlâkî ve siyasî öğütler vermektedir⁴². Bir başka örnek, «Buzurchmihr Risâlesi» dir ki, Orta Çağ İslâm tarihinde çok ün kazanmıştır.

İslâm devrinde bu Eski-İran eserlerinin tesiri altında, hükümdar ve yüksek sınıflar için ahlâk, siyaset, devlet yönetimi, teşrifât (protokol) kurallarından bahseden ve «âdâb» adı altında toplanan birçok risale meydana geldi. İslâm devrinde bu tarzın ilk büyük temsilcisi olan İBN MUKAFFA, Zerdüştlükten Müslüman olmuş bir İranlı olup eserlerinin büyük bir kısmını, Pehleviceden çevrilmiş bu gibi risâleler oluşturmaktadır. O, aynı zamanda «Kalîlagh ve Demnagh» (Kelîle ve Dimne) adlı eseri de Pehleviceden Arapçaya çevirdi. Bu kitabın aslı ise, Sanskrit dilinde yazılmış, hükümdarlara özgü bir öğüt-kitabı olan «Pañçatantra»dır⁴³. Eser, hayvan masalları içinde devlet yönetimine ve siyasete ait kurallar ve ahlâk dersleri verme amacını gütmektedir. Düşünceler, çoğunlukla masallar içinde kısa veciz hikmetler şeklinde ifade edilmiştir. Bütün bu gibi pratik ahlâk ve siyaset kitaplarının amacı, hayalî hikâyeler ve gerçek hayattan alınan misaller ve hikmetli vecizelerle, özellikle hükümdarlara başarılı bir devlet idaresinin sırlarını ve pratik kurallarını öğretmektir. Bu eserlerin çoğu, İslâm öncesi İran toplumunda yüksek sınıfların hayat anlayışlarını, dinî-ahlâkî ve siyasî düşüncelerini yansıtmaktadır.

Eski Hind-İran Siyasetnâmelerinde devlet, hükümdarın güç ve kudretinden, otoritesinden başka birşey değildir. Siyaset ise hükümdarın bu otoritesini koruma ve güçlendirme ve bunun araçlarını, yâni askeri ve parayı halkın hoşnutsuzluğuna sebep olmadan sağlama yoludur. Halkın yoksullaşması, huzursuzluğa ve hoşnutsuzluğa yol açan, otoriteyi tehlikeye düşüren bir durumdur. Hükümdar bu durumdan mümkün olabildiği kadar kaçınmalıdır. İşte bu da ancak, âdil bir yönetimle mümkün olabilir. Siyasetnâmelerde adalet, özel-

42 CHRISTENSEN, A., L'Iran sous les Sassanides, Copenhague, 1936, p. 58-61.

43 Bkz. ÇAĞDAŞ, K., Pañçatantra Masalları, Ankara, 1962.

likle halkın üzerinden zulmü kaldırmak, güçünün zayıfı ezmesine meydan vermemek, tebaanın can ve malını güven altında bulundurmamak şeklinde anlaşılmaktadır. Kısacası, hâkimiyet adalete sıkı sıkıya bağlı bir kavram olarak ortaya çıkar. Başka bir deyişle, iyi bir siyaset ve devlet yönetimi, giderek hükümdarların şahsî, ahlâkî meziyetlerine gelip dayanır. Hükümdar insafli, yumuşak ve affedici karakterde ise, âdil bir yönetim kurmak mümkün olur. İşte bu yüzden ki, Siyasetnâmelerde politika ahlâktan ayrılmaz. Eski Hind-İran siyasetnâmeleri bu sebeptendir ki, aynı zamanda birer ahlâk kitabı, birer ahlâkî öğütler dergisi niteliğindedir⁴⁴.

İslâm devrinde, Sasanî devlet geleneklerini ve İran edebiyatını canlandırmaya çalışanlar, özellikle Samanî (875-999) hükümdarları olmuştur. Horasan'da ve o zaman kısmen müslümanların elinde olan Türkistan'da siyasi hâkimiyet Samanî'lerin eline geçmişti. Samanî'lerin merkezi olan Buhârâ pekçok bilgin ve şairi kendine çekti. Samanî devleti, X. yüzyılın en büyük devletlerinden biriydi. Samanîler İranlı idiler ve devlet dilini farça olarak kabul etmişlerdi⁴⁵.

Karahanlılar devleti hanedanı ile, komşuları Samanîler ve Gazneliler hanedanı arasında evlilikler dahil, birçok münasebetler olmuştur. Devlet reislerinin ve büyüklerin çocukları yanında, diğer birçok yüksek devlet memurunun da buna benzer aile ilişkileriyle bağlanmış olmaları mümkündür. Taçlı ve taçsız prenslerin böyle komşu saraylarda eğitim görmeleri ve ilk hayat dersi almaları, özellikle Türk muhitinde çok görülen olgulardandır. Bu saraylar arasında resmî ve resmî olmayan devamlı ziyaretler ve misafirlikler olmuştur. Şehzadelerin yanında bulunan şahıslar, resmî ve gayriresmî elçilik ve ziyaretler, her iki tarafın da kendi muhitlerinde alışmış oldukları maddî ve manevî varlığı kendi yanlarında bulundurmamak istemeleri ve yeni muhitte buldukları akraba, dost ve yakınlarına göstermek arzusu, şüphesiz ki, resmî hediye listelerine girmeyen birçok kültür malzemesinin de (bu arada birtakım «Siyaset-nâme», «Nasihât-nâme» türünden kitapların) bir taraftan öteki tarafa nakline sebep olmuştur. Böylece her iki muhitte zevkle okunan birtakım başka eserlerin de bu gibi nadir hediyeler arasında bulunmuş olması normaldir. Bundan başka Karahanlıların gerek Samanî-

44 İNALCIK, H., a.g.m., s. 262.

45 BARTHOLD, W., İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara, 1973, s. 47

ler ve gerek Gaznelilerle olan savaş ve barış zamanlarındaki ilişkileri ve nihayet öğretim ve ticaret vesilelerinin kültür alışverişi içinde, her yerde ve her devirde oynamış oldukları rolü, eski ticaret yollarının bu önemli düğüm noktasında da ve daha kolaylıkla oynanmış olmaları tabiidir. Bağdat'a kadar giden ve ünlü eserini orada kaleme alan Türk bilgini MAHMUD KAŞGARÎ bu konuda bir istisna değil, bu gibi ilişkilerin teyidi için bir örnek teşkil eder.

Kaşgar ve civarının kültür ilişkileri yalnız batı ile değil, aynı zamanda ve belki de daha çok doğu ile devam ettirilmiş olsa gerektir. İslâm'dan önceki Türk kültür bölgelerinde oturan Uygurların Kaşgar ile yüzyıllar boyu devam ettirdikleri bağlarını birdenbire kesmiş oldukları düşünülemez⁴⁶.

«Kutadgu-Bilig», eskidenberi, çoğunlukla büyüklerin küçüklere, özellikle babaların oğullarına yazdıkları öğüt şeklindeki edebiyat janrından pek farklı değildir. Meselâ, Sebüktekin'in oğlu Mahmud'a yazdığı «Pendnâme»si ya da «Nasihatnâme»si İran dilinde yazılmış bu türün en eski eserlerinden biridir⁴⁷.

«Kutadgu-Bilig»in türünün ve niteliğinin ne olduğu, esere sonradan eklenen önsözlerde açık bir şekilde görülmektedir. Buna göre, bu çeşit eserlere başka memleketlerde «Edebü'l-mülûk», «Âyînü'l-memleke» ya da «Pendnâme-i mülûk», Turanlılar arasında ise «Kutadgu-Bilig» denmektedir. Yine bu önsöze göre, kitapta, ülke ve şehirlerin yönetimi, yöneticilerin bilmesi gereken şeyler, hâkimiyetin gerek ve şartları, devletlerin çöküş ve ayakta kalmalarının sebepleri bildirilmiştir⁴⁸.

Ünlü bilgin BARTHOLD diyor ki, «Türkistan'da, Türk halkları arasında İslâm dini X. yüzyıldan itibaren yayılmağa başladı. XI. yüzyılda Kaşgar Hanı için, Türk dilindeki ilk İslâm eseri «Kutadgu-Bilig» yazıldı. Bu kitapta, memurlar ve hükümdarların görevleri hakkında ahlakî hikayeler anlatılmaktadır. Eski ve orta zamanlarda çoğunlukla babanın oğullarına öğütü şeklinde bu gibi eserler her millette mevcuttu. XI. yüzyıl Fars edebiyatı ürünlerinden «Kabusnâme» bu türden olup, Hazar Denizi kıyısındaki hükümdarlardan

46 ARAT, R.R., Kutadgu-Bilig, I, Metin, Ankara, 1979, s. XVII.

47 NAZIM, M., The Pand Nâmah of Subuktigin, JRAS, 1933, p. 705.

48 İNALCIK, H., a.g.m., s. 260-261.

biri tarafından oğluna nasihat tarzında yazılmış ve sonra büyük bir ün kazanmıştır.

İşte bunlar gibi «Kutadgu-Bilig» de, halk arasında oldukça rağbet kazandı. Bu eserin birkaç mısraı, Ural nehri kavşağındaki Saraycık'da bulunmuş olan XIV. yüzyıla ait bir toprak vazounun üzerine de yazılmıştır⁴⁹.

«Kutadgu-Bilig»in sonlarına doğru hükümdar için şu öğütler yer almaktadır: Tanrı'ya şükretmek, halkı sevindirmek, kâfirlerle savaşmak, tapukçuları (memurları) yaptıkları işlere göre mükâfatlandırmak, bilginleri korumak, kötülerden yüz çevirmek.

Bu niteliğiyle «Kutadgu-Bilig» bir «siyaset-nâme»dir. Onun değerini belirtmek, bu türdeki yerini tesbit etmek için Arapça ve Farsça yazılmış siyaset-nâmelerle kıyaslamak gerekmektedir⁵⁰.

Kelle ve Dimne'ye göre raiyyetin huzur ve güvenliği hükümdara ve ülke işinin düzende olması takvâ'ya (Allah korkusuna), akıl ve sebata ve adalete bağlıdır. Hükümdar adalet, acıma ve şefkat ile ve kötülere karşı otoritesini kullanma ve cezalandırma suretiyle dünyayı hükmü altına almayı başarabilir⁵¹.

Eski Hind-İran devlet geleneğini iyi yansıtan «Kâbusnâme»de (yazılışı 1082), şu görüşleri bulmaktayız: «Şunu bil ki, hükümdarlık askerle, asker de altınla kudret kazanır, altın da bayındırlıkla ele geçer, bayındırlık ise adalet ve insâfla yayılabilir. Onun için adalet ve insaftan gâfil olma»⁵².

Kutadgu-Bilig'de ise aynı düşünceler şöyle ifade olunmaktadır: «Ülke için çok asker ve ordu gerektir, askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır, bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerektir. Halkın zengin olması için de âdil kanunlar konulmalıdır» (=bu il tutguka köp er at sü kerek; er at tutguka neng tavar tü kerek; bu neng alguka bir kerek bay budun; budun baylığınka törü tüz kodun). YUSUF'a göre, bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kahr. Dördü birden ihmal edilirse devlet çökmeye yüz tutar.

49 BARTHOLD, W., a.g.e., s. 65.

50 LEVEND, A.S., Kutadgu-Bilig, Türk Dili Dergisi, C. XX, Sayı 211, 1969, s. 3.

51 MINOVİ, M., a.g.e., s. 27.

52 The Nasihatnâme Known as Qabusname of Kai Ka'us b. Iskandar, London 1951, s. 125; GÖKYAY, O.Ş., Kâbusnâme, Mercimek Ahmet terc. İstanbul, 1944, s. 337.

YUSUF şöyle diyor: «Ey hükümdar! Ülkede uzun süre hüküm sürmek istersen, kanunu eşit yürütmeli ve halkı korumalısın. Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer, zulüm ile ülke eksilir ve dünya bozulur» (=uzun il yiyenin tise ay bögü, törü tüz yoritgu budunung kügü; il artar törü birle itlür ajun; il eksür bu küç birle buz-lur ajun). YUSUF, bu anlayıştan dolayı devlet yönetiminde adalete en önemli rolü vermiş, bu yüzdendir ki Hükümdar «Kün Dogdu» adaleti sembolize etmiştir. Ona göre, «devletin temeli adalet yoludur» (=bu beglik köki ol könilik yolu).

YUSUF'a göre, hükümdara başlıca üç çeşit memur lâzımdır:

1 — Kılıç kullanan yiğit kimseler yani askerler (=biri alp atım kurç yürekliğ eren).

2 — Halkı âdil kanunlarla idare etmeli ve güçlünün zayıfa zorlet adamı (=ikinci bögü bilge ilçî kişi; kingeşke tusulur iter il işi).

3 — Devlet gelirlerini ve giderlerini tutan ve hazineyi dolduran zeki ve yetenekli kâtipler (yani bürokrasi) (=üçüncü tetig uz bitig-çi bolur; kiriş hem çıkış bilse kaznak tolur).

«Kutadgu-Bilig»de, adaleti temsil eden hükümdarın başlıca görevleri şöyle sayılmıştır:

1 — Para ayarını temiz tutmalı.

2 — Halkı âdil kanunlarla idare etmeli ve güçlünün zayıfza zorbalık etmesine meydan vermemeli.

3 — Haydutları ortadan kaldırmalı.

4 — Yolları açık ve güvenli tutmalı.

5 — Herkese mevkiine göre davranmalı.

Sasanî devlet anlayışını yansıtan ve Ardeşir b. Bâbek çağına ait olduğu söylenen bir risalede de hükümdarın görevleri şöyle sıralanmaktadır:⁵³

1 — Adaletle raiyyetin durumunun iyileştirilmesi.

2 — Yolların güvenliği.

3 — Raiyyetin evinin barkının korunması ve zalimlerin zulmünün önlenmesi.

53 İNALCIK, H., a.g.m., s. 264.